

Золтан Чемере

СРЕДЊОВЕКОВНА УТВРЂЕЊА БАНАТА

Развој војне архитектуре на простору између река Мориш, Тиса и Дунав у раз-
добљу од краја X до средине XVI века

– са прегледом градитељског наслеђа ранијих епоха –

Уредник
Зоран Колунџија

Рецензенти
проф. др Ђура Харди
Др Милан Миџић
Др Дејан Радичевић

Copyright © ИК Прометеј, Нови Сад, 2024.

Сва права задржана. Копирање, фотокопирање, умножавање и коришћење текста у било ком облику није дозвољено без претходне писане сагласности.

Золтан Чемере

Средњовековна утврђења БАНАТА

Развој војне архитектуре на простору између река Мориш, Тиса и Дунав
у раздобљу од краја X до средине XVI века

– са прегледом градитељског наслеђа ранијих епоха –

ПРОМЕТЕЈ

АРХИВ ВОЈВОДИНЕ

АРХИВ ВОЈВОДИНЕ

РЕЧ АУТОРА

Књига која се налази пред уваженим читаоцем допуњена је верзија докторске тезе, која је под насловом „Утврђења и фортификације на тлу Баната од X до XVI века“ одбрањена 6. септембра 2016. године на Одсеку за Историју Филозофског факултета у Новом Саду пред комисијом коју су чинили: проф. др Ђура Харди (ментор), проф. др Ненад Лемајић, проф. др Снежана Божанић, др Дејан Радичевић и др Борис Стојковски. Рад је настао као резултат вишегодишњих интердисциплинарних истраживања, базираних примарно на средњовековној дипломатичкој и наративној грађи ових простора, али и уз коришћење резултата помоћних историјских наука попут археологије, топономастике, нумизматике, статистике и историјске географије.

Основни циљ ових истраживања био је да се утврде главне етапе у развоју војне архитектуре на посматраном простору у раздобљу од краја X до средине XVI века, а у оквиру њих и да се одреде типови и подтипови утврђених објеката, њихов географски размештај, међусобан однос, однос према околним насељима, власничка структура, материјали градње, терминологија која се за ова утврђења користила у повељама и осталим изворима и сви други значајни детаљи из живота ових објеката. Наравно, на самом почетку истраживања требало је осмотрити затечено стање. Готово три године трајала је анализа све расположиве грађе, а поред дипломатичких и наративних извора, требало је простудирати и више стотина чланака, расправа и самосталних публикација који су се у целости или у неким својим сегментима бавили проблематиком овдашњих утврђења. Наравно, како је Банат као географски регион подељен између Србије, Румуније и Мађарске, у писању рада било је неопходно консултовати све три историографије: српску, румунску и мађарску, као и историографију свих осталих земаља из окружења.

На основу темељне анализе писаних и материјалних извора сагледани су сви аспекти живота средњовековних утврђења и фортификација на тлу данашњег Баната, па самим тим овај рад по први пут на целовит и заокружен

начин презентује развој војне архитектуре на посматраном простору, представљајући и све факторе који су у одређеним историјским моментима утицали на развој ове врсте архитектуре.

У годинама истраживања и прикупљања грађе најважније је било истражати у раду и поред свих препрека и тешкоћа на које се наилазило. Све то било би немогуће без подршке неколицине људи, који су ми у том подухвату били најважнији ослонац.

Неизмерну захвалност на несебичној подршци и разумевању дугујем свом уваженом ментору, професору Ђури Хардију, који је својим инструкцијама трасирао пут мог истраживачког рада и на крају ме довео и до жељеног циља – научног рада о фортификацијама Баната.

Велику захвалност дугујем и свом професору, др Петеру Рокаију на професионалној подршци која ме је пратила још од мојих студентских дана. Његова реч подршке је пресудила да након редовних студија останем и на последипломским студијама и кренем и у истраживачке воде.

У процесу допуне и дораде ове тезе, од које је касније настала и актуелна књига, великог утицаја имале су и добронамерне критике и примедбе чланова комисије на одбрани тезе – професора Ненада Лемајића, професорке Снежане Божанић, доцента Дејана Радичевића и доцента Бориса Стојковског, на чему се топло захваљујем!

На крају, велику и неизмерну захвалност дугујем и својој породици, супрузи Хермини и кћеркама Виоли и Кинги, што су и поред свих одрицања које је овај рад изискивао током година истраживања, били и остали мој највећи ослонац. Њихова љубав и несебична подршка били су ми највећа снага којом сам успео да савладам све препреке и тешкоће током писања овог рада.

у Кикинди, 19. новембра 2023. године

Аутор

УВОД

Елементи одбране попут одбрамбених ровова или земљаних насипа пра-тиоци су људских насебина од најранијих времена. Трагом досадашњих археолошких истраживања потврђено је да их је човек позног неолита већ сасвим вешто користио.¹

Међутим, прави процват ова врста градитељства доживела је тек на пре-лазу из бронзаног у гвоздено доба. Панонски басен, а у његовим оквирима и простор данашњег Баната, имали су у посматраном периоду веома дина-мичну историју, са бројним ратовима, миграцијама, па је сходно томе из овог доба остао и позамашан број земљаних утврђења, тзв. градишта или гра-дина, како их данас зове околно становништво. За ово раздобље типична су земљана утврђења великих размера, пречника између 200 и 500 метара, која су по свој прилици у време опасности могла примити не само становништво околних села, већ и њихов сточни фонд. Управо је на тлу Баната откривено и највеће земљано утврђење Панонског басена, утврђење надомак румунског села Жадања (северно од Темишвара) које је било опкољено са три одбрам-бена прстена, од којих је највећи имао пречник од готово 3 километара.²

¹ F. Horváth–N. Kalicz, *Újkőkori település feltárása Petriventén, Régészeti kutatások Magyarországon, 2001 (2003)*, 5–29; M. Krznarić-Škrivanko, *Istraživanja na Sopotu, Od Sopot do Lengyela*, Prispjevki o kamenodobnih in bakrenodobnih kulturam med Savo in Dunavo, Založba Annales, Koper, 2006, 11–19 (=M. Krznarić-Škrivanko, *Istraživanja na Sopotu*); G. Lazarovici, *Architekture of the Neolithic in Romania, The first Neolithic sites (South-East European transect)*, Vol. II, Early Neolithic (Starčevo-Criș) sites on the territory of Romania, Kraków, 2010, 22. (=G. Lazarovici, *Architekture of the Neolithic in Romania*)

² R. Vasić, *Bosutska grupa*, Praistorija jugoslavenskih zemalja, V, Željezno doba, Sarajevo, 1987, 536–554 (=R. Vasić, *Bosutska grupa*); B. Jovanović, *Keltska kultura u Jugoslaviji*, Praistorija jugoslavenskih zemalja, V, Željezno doba, Sarajevo, 1987, 805–885 (=B. Jovanović, *Keltska kultura u Jugoslaviji*); P. Medović, *Vojvodina u praistoriji – Od Neandertalaca do Kelta*, Novi Sad, 2006, 94–97, 130–131 (=P. Medović, *Vojvodina u praistoriji*); Исти, *Сѣарѣје љвоздено доба у срѣском Подунављу*, Господари сребра, Београд, 1990, 23–31.; М. Гирић, *Налазишћа сѣарѣје љвозденој доба у северном Банату*, Културе гвозденог доба југословенског Подунавља, Београд, 1994, 27 (=М. Гирић, *Налазишћа сѣарѣје љвозденој доба у северном Банату*); Z. Czajzlik, *Óriás sánrendszer a Bácságban. Évezredes nyomok a síkvidéken. A földgömb*, 2012/5. 6-7 (=Z. Czajzlik, *Óriás sánrendszer a Bácságban*); L. Dorogostaisky, *An Archo-*

Традиција градње утврђења и фортификација наставила се и у античком раздобљу, али су сада поред домородачког келтског и дачког становништва, нове утврде, по први пут од тврдог материјала, почели градити и Римљани, након што су почетком II века заузели и источни део Баната. Управо на тој граници између римске цивилизације и Барбарикума настао је почетком IV века нове ере и систем уздужних насипа и јаркова, познат у историографији под називом Римски шанчеви, који је по истраживањима заједничко дело Римљана и локалног сарматског становништва, које у периоду од I до IV века доминира Потисјем, па и западним деловима Баната.³

Пошто је Банат у средњем веку представљао пограничну област Угарске – прво према Бугарској, Византији и Србији, а затим и према Отоманској држави – његова предтурска историја испреплетана је бројним пограничним сукобима, ратовима и походима. Зато је и свако веће насеље на тлу Ковинске, Крашовске и Тамишке жупаније, посебно у XIV-XV веку, у време надирања Отоманске империје добило и своје утврђење, било у виду каструма или кастелума.⁴ Како су упади турске војске постајали све учесталији, тако се и број утврда у региону из године у годину увећавао. У намери да сачува свој иметак и свој голи живот, становништво овдашњих насеља почело је преграђивати и напуштене цркве и манастире претварајући их у мање кастелуме, а затим ограђивати и своја насеља оградама од балвана и рововима.⁵ Борба са Турском водила се деценијама, са већим или мањим успехом, али је на крају прави победник ове борбе ипак постао турски султан. Пробијањем прве одбрамбене линије 1521–23, а затим и заузимањем Темишвара и Липове 1552. године била је за дуго година запечаћена судбина банатске регије.

---

astronomic case study the site from Cornesti-Iarcuri Timis counti, Romania, Arheovest, I, Timisoara, 2013, 863–865.

³ B. Milleker, *Dél-Magyarország a rómaiak alatt*, Történelmi és Régészeti Értesítő, IX/I, Temesvár, 1893, 1–38 (=B. Milleker, *Dél-Magyarország a rómaiak alatt*); V. Balás, *Alföldi hosszanti földsáncok*, Régészeti Füzetek II/9, Budapest, 1961, 80–87 (=V. Balás, *Alföldi hosszanti földsáncok*); A. Mócsy, *A római kor, Magyarország története I/1*, Budapest, 1984, 216–220 (=A. Mócsy, *A római kor*); Б. Јанкулов, *Утврђења Римљана и варвара из доба Сеобе народа у Бачкој и Банату*, Рад војвођанских музеја, 1, Нови Сад, 1952, 19–20. (=Б. Јанкулов, *Утврђења Римљана и варвара*).

⁴ Gy. Rázsó, *A magyar várak a jelentősebb harci eseményekben*, Várak és vármegyék, Eger, 1995, 30–33 (=Gy. Rázsó, *A magyar várak*); G. Pálffy, *A török elleni védelmi rendszer szervezetének története a kezdetektől a 18. század elejéig*, Történelmi Szemle 38/2-3. sz. (1998), 163–217 (=G. Pálffy, *A török elleni védelmi rendszer*); P. Engel, *Magyarország világi archontológiája 1301–1457, I-II, Középkori magyar genealógia*, Budapest, 1996 (=P. Engel, *Archontológia, I-II*)

⁵ S. Borovszky, *Csanád vármegye története 1715-ig, II*, Budapest, 1897, 460 (=S. Borovszky, *Csanád vármegye, I-II*); S. Márki, *Arad vármegye és Arad szabad királyi város története, I-II*, Arad, 1892, 112-113 (=S. Márki, *Arad, I-II*).

Већина утврда, међутим, наставила је да живи и под исламским полумесецем, само са посадом друге вере и народности.⁶

Истраживање средњовековне прошлости Баната, а тиме и овдашњих средњовековних утврда и фортификација, почело је пре готово двеста година, још у првим деценијама XIX века, а један од пионира ових истраживања био је Агоштон Барањ, правник по занимању, жупанијски архивар Торонталске жупаније од 1831. године и дописни члан Мађарске академија наука од 1836. године. Истражујући средњовековну историју овог краја објавио је у 40-тим годинама XIX века два запажена дела, једно о Торонталској, а друго о Тамишкој жупанији.⁷

Настављач ових истраживања и свакако један од најмарљивијих истраживача прошлости Баната, иначе и оснивач богате збирке вршачког музеја, који је током свог вишедеценијског рада вредне прилоге оставио и о средњовековним утврђењима Баната, био је Феликс Милекер. Милекеров литерарни опус временски се може поделити са мањим изнимкама на два дела: први период посвећен је археологији и средњовековној прошлости Баната (1879–1914), а други период проучавању историје Баната у XVIII-XIX веку, чије резултате добрим делом објављује у серијалу *Банаттер Бухерај* (1918–1941).⁸ Његово свакако највредније дело, у којем се систематично представљају и сва средњовековна утврђења Баната је дело *Dél-Magyarország középkori földrajza* (Средњовековна географија јужне Угарске), дело објављено у два тома током 1915. године.⁹ Поред историјских података о утврђењима и насељима овог поднебља (навођених по жупанијама), Милекер у овом делу покушава да одреди и локацију сваког објекта понаособ, наводећи археолошке и топографске податке. Рад дели према жупанијама, а унутар њих на тврђаве, градове, насеља и орографију. У Торонталској жупанији набраја 3 тврђаве, 74 насеља и 2 хидронима. У Крашовској жупанији набраја 20 тврђава, 14 градова, 296 насеља и 28 хидронима. Тамишка жупанија је заступљена са 30 тврђава, 28 градова, 1023 насеља и 52 хидронима.

Поред овог двотомног дела пажњу истраживача завређују и његове мале монографије, заправо монографије појединих банатских насеља, међу којима налазимо и она са тврђавама, а посебну пажњу завређују монографије о Панчеву, Великом Бечкереку (Зрењанин), Вршцу, као и једна књижица о утицајној

⁶ G. Pálffy, *A török elleni védelmi rendszer*, 163–217.

⁷ Á. Bárány, *Torontál vármegye hajdana*, Buda, 1845, (=Á. Bárány, *Torontál vármegye hajdana*); Á. Bárány, *Temes vármegye emléke*, Nagy-Becskerek, 1848 (=Á. Bárány, *Temes vármegye emléke*).

⁸ R. Rašajski, *Bibliografija radova Feliksa Milekera*, Vršac, 1995.

⁹ B. Milleker, *Dél-Magyarország középkori földrajza I-II*, Temesvár, 1914-1915. (=B. Milleker, *Dél-Magyarország középkori földrajza, I-II*)

породици Поша, која је посебно у XIV-XV веку имала доста значајну улогу у животу ове регије, а држала је и више утврда на тлу Крашовске, па и Арадске жупаније.¹⁰ Представљање Милекеровог истраживачког опуса не би било потпуно ако бисмо заобишли његову сарадњу са појединим историјским и археолошким часописима са седиштима у Темишвару и Будимпешти. Вредне прилоге са историјским и археолошким подацима Милекер је дуго година објављивао у часопису *Történelmi és Régészeti Értesítő* (Историјско-археолошки зборник), часопису које је Музејско друштво за историју и археологију са седиштем у Темишвару покренуло 1875. године. У оквиру овог опуса објавио је и више чланака који су третирали проблематику средњовековних утврђених насеља на тлу Баната¹¹ Иначе, Милекер је свој истраживачки рад из околине Вршца и Беле Цркве временом проширио готово на читав Банат, објављујући бројне археолошке налазе прикупљене са великог простора од Карансебеша и Темишвара, до Ковина и Банатске Паланке.

Још један истраживач банатске провенијенције чија су дела свакако незаобилазна у изучавању средњовековне прошлости банатске регије јесте Фриђеш Пешти (1823–1889) чија су истраживања првенствено била базирана на сачуваној дипломатичкој грађи. Овај марљиви истраживач банатске и уопште јужноугарске историје обишао је у периоду између 1870. и 1885. године све значајније архиве на тлу Угарске (рачунајући и приватне) и тако скупио фонд од око 10.000 преписаних повеља. На основу прикупљене дипломатичке грађе у периоду између 1870. и 1880. године објавио је више вредних дела која су се бавила средњовековном историјом Северинске бановине, Крашовске и Тамишке жупаније.¹²

¹⁰ F. Milleker, *Geschichte der Stadt Pančevo*, Pančevo, 1925; С. Милекер, *Країнак истіоріјски цреїлег Подунавске обласїи*, Панчево, 1929; F. Milleker, *Geschichte der Stadt Veliki Bečkerek 1333–1918*, Wrschatz, 1933; F. Milleker, *Das Wrschatzer Bergschloss, Historische-archaeologische Skizze* (Вршачки град, Историјско-археолошка скица), Wrschatz, 1934; F. Milleker, *Die Familie Poscha in mittelalterliche Krascho. 1325–1475* (Породица Поша у средњовековном Крашоу. 1325–1475), Wrschatz, 1936.

¹¹ B. Milleker, *Versec vidéke a középkorban* (Околина Вршца у средњем веку), *Történelmi és Régészeti Értesítő*, XII, Temesvár, 1896, 65–86; B. Milleker, *Béla király névtelen jegyzőjének délmagyarországi hely- és folyónevei*, *Történelmi és Régészeti Értesítő*, XXIII/I-II, Temesvár 1907, 38–66; Исти, *A törököknek első betörései Dél-Magyarországba. Zsigmond és Albert idejében. Keve és Krassó megyék megszűnése*, *Történelmi és Régészeti Értesítő* XXIX/III-IV, Temesvár, 1913, 3–42. (=B. Milleker, *A törököknek első betörései Dél-Magyarországba*)

¹² F. Pesty, *Szörény vármegyei hajdani oláh kerületek*, Budapest, 1877. (=F. Pesty, *Szörény vármegyei hajdani oláh kerületek*); Исти, *Brankovics György rác despota birtokviszonyai Magyarországon és a rácz despotai cím*, Budapest, 1877. (=F. Pesty, *Brankovics György*); Исти, *A Szörényi bánág és Szörény vármegye története, I–III (1877-1878)* (=F. Pesty, *A Szörényi Bánág, I–III*); Исти, *Az eltűnt régi vármegyék, I–II*, Budapest, 1880. (=F. Pesty, *Az eltűnt régi vármegyék, I–II*); Исти, *A magyarországi várispánságok története, különösen a XIII. században*, Budapest, 1882. (=F. Pesty, *A várispánságok története*); Исти,

Дубок и неизбрисив траг у историографији банатских простора оставио је за собом и Јене Сентклараи (1843–1925), свештено лице, али које се поред црквене историје ових крајева подробно бавило и политичком и војном историјом Баната, са посебним освртом на велике тврђаве ових простора попут Темишвара, Бечкерека или Оршове. У своје радове је поред историјске грађе веома вешто уткао и резултате својих археолошких истраживања, пошто је поред похођења историјских архива, доста времена проводио и на теренима обилазећи археолошке локалитете од којих је поједина сам открио. Најзначајнија дела објавио је у раздобљу између 1875. и 1891. године.¹³ Учествовао је и у изради монографија из едиције жупаније и градови Мађарске, у оквиру којег је за монографију Тамишке и Торонталске жупаније написао поглавља са историјатом ових жупанија.

Савременик Сентклараија и велики љубитељ старина и археолошких истраживања био је и Јанош Милец (1841–1902), који је такође добар део времена проводио на терену обилазећи археолошке локалитете, бележећи уједно и све вредне податке о фортификацијама банатске регије. Своја најзначајнија дела објавио је у раздобљу између 1877. и 1882. године.¹⁴

Последњи у плејади великих истраживача средњовековне историје Баната из XIX века био је Тивадар Ортваи (1843–1916), археолог и историчар, рођењем такође пореклом са простора Баната (Чиклова, Крашо-Северинска жупанија). Аутор је више вредних публикација која су се бавила средњовековном прошлошћу Чанадске, Тамишке, Крашовске и Ковинске жупаније, односно града Темишвара.¹⁵

Krassó vármegye története, III–IV, Oklevéltár, Budapest, 1882–1883. (=F. Pesty, *Krassó vármegye, III–IV*); Исти, *Magyarország helynevei történeti, földrajzi és nyelvészeti tekintetben*, Budapest, 1888.

¹³ J. Szentkláray, *Torontáli őstelepek a Tisza mentén*, Temesvár, Történelmi és Régészeti Értesítő, III. évf, III. kötet, Temesvár, 1877, 149–162. (=J. Szentkláray, *Torontáli őstelepek a Tisza mentén*); Исти, *Vonások Nagybecskerek város és vidéke történetéből*, Temesvár, 1877; Исти, *Száz év Dél-Magyarország újabb történetéből*, Temesvár, 1882; Исти, *A becskerei vár*, Budapest, 1886 (=J. Szentkláray, *A becskerei vár*); Исти, *A dunai hajóhadak története*, Temesvár, 1886. (=J. Szentkláray, *A dunai hajóhada története*); Исти, *Oláhok költöztetése Dél-Magyarországra a múlt században*, Értekezések a történeti tudományok köréből (15.2), Temesvár, 1891.

¹⁴ J. Miletz, *Chronológiai adatok a magyar királyok tartózkodásáról Temesvárott*, Történelmi és Régészeti Értesítő, I. évf, I. kötet, Temesvár, 1875, 171–184; Исти, *Temes és Arad vármegyék történelmi és régészeti emlékei*, Történelmi és Régészeti Értesítő, II. évf, II. kötet, Temesvár, 1876, 128–136; Исти, *Temesvár hadászati jelentőségéről történelmünkben az Árpád-ház kihaltáig*, Történelmi és Régészeti Értesítő, I. évfolyam, I. kötet, Temesvár, 1875, 5–17. (=J. Miletz, *Temesvár hadászati jelentőségéről történelmünkben az Árpád-ház kihaltáig*); Исти, *Torontál vármegye történelmi és régészeti emlékei*, Történelmi és Régészeti Értesítő, III. évfolyam, III. kötet, Temesvár, 1877, 3–17 (=J. Miletz, *Torontál vármegye történelmi és régészeti emlékei*); Исти, *Szörény vármegye történelmi és régészeti emlékei*, Történelmi és Régészeti Értesítő, V. évfolyam, V. kötet, Temesvár, 1879, 13–64.

¹⁵ T. Ortway, *Magyarország egyházi földleirása a XIV. század elején: a pápai tizedjegyzékek alapján feltüntetve, I–II*, Budapest, 1891–1892 (=T. Ortway, *Magyarország egyházi földleirása, I–II*); Исти, *Tibiscum*

У едицији *Magyarország vármegyéi és városai* (Жупаније и градови Мађарске) коју је годинама уређивао Шаму Боровски, крајем XIX и почетком XX века појавиле су се и три монографије које су покривале делове простора данашњег Баната: монографије Чанадске (1896), Торонталске (1911) и Тамишке жупаније (1912).¹⁶ Свака од наведене три монографије понаособ завређује пажњу истраживача средњовековних утврђења, јер се у њима налазе посебна поглавља са средњовековном историјом, а унутар њих и осврт на сва историјски забележена утврђења са ових простора, са пратећим археолошким, топографским подацима (каструми: Липова, Темишвар, Бечеј, Вршац, Бечкерек, Ковин, Харам, односно кастелуми: Галад, Перјамош, Саравала, Задорлак, Зеде, Оросламош, Чери итд.).

Вредне податке о самом положају и уопште стању појединих фортификација на тлу Баната налазимо и у монографији *Magyarország műemlékei* (споменици Мађарске, Будимпешта, 1905)¹⁷ коју је уређивао Петер Герече (Gerecse Péter), у којој су споменици такође навођени по жупанијама, а унутар њих по абecedном реду, са уредно наведеном литературом која је до тада објављена о појединим локалитетима.

Истраживање средњовековне прошлости овог краја била би незамислива без сачуване писане грађе, пре свега дипломатичке грађе сачуване у појединим већим архивским установама попут Земаљског архива Мађарске, која је великом истрајношћу читаве плејаде медиевиста током XIX и XX века и публикована и понуђена јавности у виду зборника повеља. За доба Арпадовића посебну пажњу завређују дела Густава Венцела,¹⁸ Имре Сентпетерија,¹⁹ Ђерђа Фејера,²⁰ а у новије време и први том збирке повеља Жигмонда Јакоа.²¹ За доба анжујске династије свакако је значајно заједничко дело

---

fejkvése, Temesvár, 1876; T. Ortway–F. Pesty, *Oklevelek Temesvármegye és Temesvárváros történetéhez I*, 1183–1430, *Temesvármegye és Temesvárváros története IV*, Budapest, 1896 (=T. Ortway–F. Pesty, *Oklevelek Temesvármegye és Temesvárváros történetéhez I*); Исти, *Margum és Contra-Margum helyfejkvése*, Budapest, 1876. (=T. Ortway, *Margum és Contra-Margum*)

¹⁶ S. Borovszky, *Csanád vármegye története 1715-ig* (Историја Чанадске жупаније до 1715. године), I–II, Budapest, 1896–97; Исти, *Torontál vármegye* (Прошлост Торонталске жупаније), Budapest, 1911. (=S. Borovszky, *Torontál vármegye*); Исти, *Temes vármegye* (Прошлост Тамишке жупаније), Budapest, 1912. (=S. Borovszky, *Temes vármegye*)

¹⁷ Gy. Forster, *Magyarország műemlékei*, 2, szerk. Gerecse Péter, Budapest, 1905. (=Gy. Forster, *Magyarország műemlékei*, 2)

¹⁸ *Árpád-kori Új Okmánytár*, szerk. Wenzel Gusztáv, I–XII, Pest–Budapest, 1860–1874 (=ÁÚO)

¹⁹ *Scriptores rerum hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae*, ed. Szentpétery Emericus I–II, Budapestini, 1937–1938, (=SRH, I–II)

²⁰ *Magyarország egyházi és világi okmánytára I–XI-Codex Diplomaticus Hungariae Ecclesiasticus ac Civilis I–XI*, Budae, 1829–1844. ed. Fejér György (=CD)

²¹ *Erdélyi Okmánytár I (1023–1300)*, Budapest, 1997, ed. Jakó Zsigmond (=EO, I)

Имре Нађа и Ђуле Ташнади Нађа,²² а из новије епохе и вишетомни *Зборник њовеља анжујске епохе* које је до сада уређивало више аутора, а заједничко је издање историчара са будимпештанског и сегединског универзитета, као што су Ђула Кришто, Ласло Блазович, Лајош Геци, Ференц Пити итд.²³ За изучавање ове епохе такође су важна и друга два тома зборника повеља већ поменутог Жигмонда Јакоа који обрађују период од 1301. до 1359. године.²⁴ За период владавине краља Жигмунда свакако незаобилазно дело је *Зборник њовеља Жиџмундове епохе* коју је дуго година уређивао Елемер Маљус, а у новије време наставили аутори: Иван Борша, Норберт Ц. Тот, Тибор Нојман и Балинт Лакатош. До сада је у овој едицији обухваћена епоха од 1387. до 1425. године.²⁵

Поред дипломатичке грађе вредне информације о појединим каструмима посебно Првог раздобља нуде нам хронике XI–XIII века, као и остали наративни извори овог раздобља, а посебно издавајемо дела *Gesta Hungarorum* анонимног нотара Беле III (XIII век), затим Велику легенду бискупа Герхарда (XIV век са старијим језгром из XI века), као и Туроцијеву хронику (XV век), односно посланицу Ђурађа Сремца о пропасти Угарске Краљевине (XVI век).²⁶

Од аутора публикација који су својим делима поставили камене међаше у истраживању средњовековне прошлости средњег Подунавља можемо издвојити нека од имена: Деже Чанки,²⁷ Ерик Фигеди,²⁸ Ђула Кришто,²⁹ Ђерђ

²² *Anjou-kori Okmánytár, Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis I-VII*, ed. Nagy Imre-Tasnádi Nagy Gyula, Budapest, 1878–1920, (=AO)

²³ *Anjou-kori oklevéltár I-XXVI*, Budapest–Szeged, 1992–2007 (I–VII Kristó Gyula, VIII Geczi Lajos, IX, (=ANJOU)

²⁴ *Erdélyi Okmánytár II (1301–1339)*, ed. Jakó Zsigmond, Budapest, 2004, (=EO, II), *Erdélyi Okmánytár III (1340–1359)*, Budapest, 2008, ed. Jakó Zsigmond (=EO, III)

²⁵ *Zsigmond-kori Oklevéltár I–XII*, 1951–2013, Budapest (I–VII Mályusz Elemér, VIII–IX Borsa Iván, X C. Tóth Norbert, XI C. Tóth Norbert–Neumann Tibor, XII C. Tóth Norbert–Lakatos Bálint), (=ZSO, I–XII)

²⁶ Anonymus, *Gesta Hungarorum*, ed. Pais Dezső, Budapest, 1977. (=Gesta Hungarorum); *Szent Gellért püspök nagyobbik legendája*, Az államalapítás korának írott forrásai, szerk. Kristó Gyula, Szeged, 1999, 408–430. (=Szent Gellért püspök nagyobbik legendája, ÁKIF); Joannes de Thwroc, *Chronica Hungarorum I*, Budapest, 1985–1988; Ђурађ Сремац, *Посланица о њројасџи Угарској Краљевствџа*, Београд, 1987. (=Посланица о њројасџи Угарској Краљевствџа)

²⁷ D. Csánki, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában, I–V*, Budapest, 1890–1913. (=Csánki, I–V)

²⁸ E. Fügedi, *Vár és társadalom a 13-14. századi Magyarországon*, Budapest, 1977. (=E. Fügedi, *Vár és társadalom*); Исти, *A 15. századi magyar arisztokrácia mobilitása*, Budapest, 1970. (=E. Fügedi, *A 15. sz. magyar arisztokrácia mobilitása*); Исти, *Ispánok, bárók, kiskirályok, A középkori magyar arisztokrácia fejlődése*, Budapest, 1986.

²⁹ Gy. Kristó, *Írások Szt. Istvánról és koráról*, Szeged, 2000. (=Gy. Kristó, *Írások Szt. Istvánról*); Исти, *A vármegyék kialakulása Magyarországon*, Budapest, 1988. (=Gy. Kristó, *A vármegyék kialakulása*

Ђерфи,³⁰ Пал Енгел,³¹ Јованка Калић,³² Сима Ћирковић,³³ Петер Рокаи³⁴ и др.

У расветљавању најраније прошлости фортификација посматраног подручја у протеклих 6-7 деценија, од како је на простору Војводине изграђена мрежа музејских установа, у значајној мери су допринеле и помоћне историјске науке, а пре свих археолошка наука. На истраживању утврђених објеката Баната до сада је радила читава група познатих српских, румунских и мађарских археолога. У српском делу Баната до данас је у склопу истраживања било обухваћено само неколико утврђених насеља, али је и овако прикупљено доста драгоцених информација о животу, времену настанка, односно времену гашења појединих локалитета. Под руководством Марка Вуксана на локалитету ковинског града обављена су током 80-тих година прошлог века заштитна ископавања, у оквиру којих је и одређена стратиграфија овдашњег средњовековног утврђења са културним слојем дебљине око 4 метара.³⁵ Током 70-тих година вршени су заштитно-конзерваторски радови на локалитету арачког манастира надомак Новог

Magyarországon); Исти, *Tájszemlélet és térszervezés a középkori Magyarországon*, Szeged, 2003. (=Gy. Kristó, *Tájszemlélet és térszervezés*)

³⁰ Gy. Györfly, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza, I-III*, Budapest, 1963–1987, (=Gy. Györfly, *ÁMTF, I-III*)

³¹ P. Engel, *Archontológia, I-II*; Исти, *Vár és hatalom, Az uralom területiális alapjai a középkori Magyarországon, Honor, vár, ispánság*, Budapest, 2003. (=P. Engel, *Vár és hatalom*); Исти, *A magyarországi birtokszerkezet átalakulása a Zsigmond-korban, Kelet és Nyugat között*, Szeged, 1995, (=P. Engel, *A magyarországi birtokszervezet*); Исти, *Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban (1387–1437), Értekezések a történeti tudományok köréből*, Budapest, 1977. (=P. Engel, *Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya*)

³² J. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, Београд, 1967. (=J. Калић-Мијушковић, *Београд*); J. Калић, *Подаци Абу Хамидга о приликама у јужној Угарској средином XII века*, Зборник за историју Матице српске, 4, Нови Сад, 1971, 25–37. (=J. Калић, *Подаци Абу-Хамидга*); J. Калић, *Срби у њозном средњем веку*, Београд, 1994. (=J. Калић, *Срби у њозном средњем веку*)

³³ С. Ћирковић, *Прилози за историју Ковина у средњем веку*, Зборник за историју, Матице Српске, 1, 1970, 83–86. (=С. Ћирковић, *Прилози за историју Ковина у средњем веку*); Исти, *Сеобе српског народа у Краљевину Угарску у XIV и XV веку*, Сеобе српског народа од XIV до XX века, Зборник радова посвећен тристагодишњици Велике сеобе Срба, Београд, 1990, 37–46. (=С. Ћирковић, *Сеобе српског народа у Краљевину Угарску у XIV и XV веку*); Исти, *Срби у средњем веку*, Београд, 1995. (=С. Ћирковић, *Срби у средњем веку*); Исти, *Земља Мачва и праг Мачва*. Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, Београд, 2008, 1–4, 1–20. (=С. Ћирковић, *Земља Мачва и праг Мачва*)

³⁴ P. Rokai, *Poslednje godine balkanske politike kralja Žigmunda*, Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, 12-I (1969), 89–108. (=P. Rokai, *Poslednje godine balkanske politike kralja Žigmunda*); П. Рокаи, „Бродови“ на Дунаву и припокама на њозној јужне Угарске у средњем веку. Пловидба на Дунаву и његовим притокама кроз векове, Београд, 1983, 139–176. (=П. Рокаи, „Бродови“ на Дунаву и припокама); Исти, *Gyuletus dux Sirmii*, Зборник Матице српске за историју, 27, Нови Сад, 1983, 121–127. (=П. Рокаи, *Gyuletus dux Sirmii*); P. Rokay, *I. Ferdinánd és Becse*, Habsburgok és Magyarország a XVI-XVIII. században, szerkeztette: ifj. Bartha János, Debrecen, 1997, 11–15 (=P. Rokay, *I. Ferdinánd és Becse*)

³⁵ М. Вуксан, *Локалитет Град – сондажно истраживање 1986. године*, Гласник Српског археолошког друштва, 5, Београд, 1988, 117–123 (=М. Вуксан, *Локалитет Град*); Исти, *Ковин-Град*,

Бечеја, када је у потпуности истражен простор у и око саме арачке базилике, а та истраживања су настављена 2004. године истраживањем појединих сегмената насеља које се налазило уз ову верску установу. Резултате истраживања, са навођењем и елемената фортификација око саме цркве, као и у самом насељу, објавио је у новије време Небојша Станојев, археолог Музеја Војводине.³⁶ Надомак Дупљаје, у јужном Банату, на локалитету Град (изнад речице Караш) под руководством београдских археолога (Ђорђе Јанковић, Дејан Р. Радичевић) археолошки су истражени остаци земљаног утврђења великог габарита за које се претпоставља да је могло бити жупанијски центар некадашње Крашовске жупаније. Неколико вредних прилога о резултатима ових истраживања објавио је Дејан Р. Радичевић, са одсека за археологију Филозофског факултета у Београду.³⁷ Средином 90-тих година прошлог века сондажна истраживања извршена су на локалитету галадског кастелума (Ново Милошево, општина Н. Бечеј) под руковођењем Милорада Гирића и Бранка Белића. Том приликом истражени су источни и делом јужни делови овдашњег кастелума, који је према археолошком материјалу опредељен у XV-XVI век. О овим ископавањима прилог је објавио Милорад Гирић.³⁸

Румунски археолози су последњих деценија такође објавили драгоцене податке о истраживањима средњовековних фортификација на тлу румунског дела Баната, а посебно су запажене публикације и прилози археолога Dumitru Țeicu-a,³⁹ i Adriana Rusu-a.⁴⁰ У новије време румунско министарство

Средњовековно насеље и утврђење, Рад музеја Војводине, 39, Novi Sad, 1997, 175–184 (=М. Вуксан, *Ковин-Град*)

³⁶ Н. Станојев, *Средњовековна сеоска насеља од 5. до 15. века у Војводини*, Нови Сад, 1996, (=Н. Станојев, *Средњовековна насеља у Војводини*); Исти, *Арача – цркве, некропола, манастир*, Посебна издања XVI, Нови Сад 2004, (=Н. Станојев, *Арача – цркве, некропола, манастир*)

³⁷ D. Radičević, *Medieval fortifications in Dupljaja and Grebenac*, Research, Preservation and Presentation of Banat Heritage: Current State and Long Term Strategy, Vršac, 2011, 86-87. (=D. Radičević, *Medieval fortifications in Dupljaja and Grebenac*); Д. Р. Радичевић, *Средњовековни мач из Дуљњаје*, Гласник Српског археолошког друштва, 25 (2009), 79–90 (=Д. Р. Радичевић, *Средњовековни мач из Дуљњаје*); Д. Радичевић–П. Шпехар, *Порфириоенијови међаци на Исџуру и сџаромађарски археолошки налази у Војводини*, Зборник радова Византолошког института, LI, 2015, 43–55 (=Д. Радичевић–П. Шпехар, *Порфириоенијови међаци на Исџуру и сџаромађарски археолошки налази у Војводини*)

³⁸ М. Гирић, *Северни Банат, Сакрални објекти и некрополе 10–15 века*, Рад Музеја Војводине 37-38, Нови Сад, 1995-96, 139–151 (=М. Гирић, *Северни Банат, Сакрални објекти и некрополе 10–15.в.*)

³⁹ D. Țeicu, *Historic geography and archaeological topography at Bulci and Căpâlnas*, Analele Banatului, XX, Timișoara, 2012, 147–155; Исти: *Despre incepturile arhitecturii de fortificații medievale în Banat*, Arheologia satului medieval din Banat, Reșița, 1996, 77–81 (=D. Țeicu, *Despre incepturile arhitecturii de fortificații medievale în Banat*); Исти, *Notes concernant les débuts du monastère Saint Georges de la vallée Bârzava*, Analele Banatului, XVI, Timișoara, 2008, 171–185 (=D. Țeicu, *Saint Georges de la vallée Bârzava*); Исти: *Cetăți medievale din Banat-Medieval fortifications in Banat*, Timișoara, 2009. (=D. Țeicu, *Cetăți medievale din Banat*)

⁴⁰ A. A. Rusu, *Castelarea Carpatică-Fortificații și cetăți din Transilvania și teritoriile învenicată (sec. XIII-IV)*, Cluj-Napoca, 2005. (=A. A. Rusu, *Castelarea Carpatică*); Исти, *Arad és Temes megye erődítvényei*,

културе објавило је и централни регистар свих археолошких локалитета на тлу Румуније, који презентује све важне податке о сваком археолошком локалитету понаособ.⁴¹

Рад који се налази пред читаоцем дели историју средњовековних утврђења Баната на два јасно омеђена временска раздобља: на Прво раздобље, које обухвата период од краја X до краја XIII века и на Друго раздобље, које на нашим просторима траје од почетка XIV до средине XVI века. У чему је основна разлика између два наведена раздобља? Први и уједно основни елемент који разликује ове две хронолошке целине јесте материјал од којих су биле саздане фортификације у посматраним периодима. Док су у Првом раздобљу фортификације готово без изузетка биле грађене од земље и дрвене грађе (велики жупанијски центри и мала земљана утврђења) доста често на остацима ранијих праисторијских и античких градишта,⁴² фортификације Другог раздобља су претежно грађене од трајног материјала (камена и опеке), и у писаним изворима су класификовани у посебне групе објеката: у кастелуме и каструме.⁴³ Други елемент који разликује ова два велика раздобља је сам статус посматраних објеката: у Првом раздобљу већина малих утврђења није имала посебан правни статус, чинећи само део „инвентара“ на широком поседу појединих властелинских родова, што је уједно и условило да су ови објекти најчешће били „невидљиви“ за тадашње ауторе повела, па их данас можемо документовати само трагом археологије или топографије.⁴⁴ У Другом раздобљу правни статус ових објеката је био потпуно јасан – они су заузимали централно место унутар појединих властелинстава, били су центри оновремених поседа око којих су се ређала трговишта, села, засе-

---

A középkori Dél-Alföld és Szer, Szeged, 2000, 558–592 (=A. A. Rusu, *Arad és Temes megye erődítményei*)

⁴¹ *Ministerul culturii, Repertoriul arheologic național* (RAN), 2012.

⁴² Gy. Görffy, *Államszervezés*, Magyarország története I, Budapest, 1984, 777–789 (=Gy. Görffy, *Államszervezés*); I. Bóna: *Várak Szent István korában*, Államalapítás, társadalom, művelődés, Budapest, 2001 101–106 (=I. Bóna, *Várak Szent István korában*); L. Veszprémy: *Hadszervezet Szent István korában*, Államalapítás, társadalom, művelődés, Budapest, 2001, 35–36 (=L. Veszprémy, *Hadszervezet Szt. István korában*)

⁴³ Cánki, II, 13, 95–115; P. Engel–F. Makk–G.Y. Kristó, *Korai magyar történeti lexikon*, Budapest, 1994, 510, (=KMTL); P. Engel, *Archontológia*, I, Bp, 383; Cs. Csorba, *Adattár a X–XVII. századi alföldi várakról, kastélyokról és erődítményekről*, A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1972, Debrecen, 1972, 200, 205 (=Cs. Csorba, *Adattár*)

⁴⁴ P. Engel, *Töprengések az Árpád-kori sáncvárok problémájáról*, *Castrum* 6 (2007), 11–18 (=P. Engel, *Töprengések*); Gy. Sándorfi, *A magyar várépítészet korai szakaszairól*, *Archeológiai Értesítő* 106, Budapest, 1979, 244–248 (=Gy. Sándorfi, *A magyar várépítészet korai szakaszairól*); P. Sándorfi, *Hozzászólások az Árpád-kori kisvárok problémájához*, *Műemlékvédelem* 31, Budapest, 1987, 16–23 (=P. Sándorfi, *Hozzászólások az Árpád-kori kisvárok problémájához*); L. Szende, *Magyarországi várak Rogerius korában*, *Limes* 2001, 1–2, 107–117 (=L. Szende, *Magyarországi várak Rogérius korában*)

оци итд.⁴⁵ Зато су ови објекти постали и незаобилазни елементи приликом састављања повеља, па се редовно појављују приликом чина даривања или продаје појединих властелинских поседа. Наравно, постојала је јасна разлика између каструма, као утврде претежно у рукама владара (настањени високим званичницима феудалне државе)⁴⁶ и курије и кастелума, које су резиденције појединих властелинских породица, односно центри њихових пространих поседа. У случају курија, у недостатку грађе не можемо засигурно тврдити да су све биле утврђене, али појединачни трагови, посебно најновија археолошка истраживања показују да је део ових грађевина, истина доста скромно, али ипак градњом мањих шанаца или ровова била утврђена.⁴⁷ За кастелуме, трагом писане грађе, али и археологије са доста великом дозом сигурности можемо тврдити да су сви били утврђени, али да је њихова градња била условљена дозволом самог владара, а да је у непостојању речених допуштења понекад долазило и до рушења ових објеката.⁴⁸

Током својих истраживања приметили смо и одређене појаве које никако не могу бити случајност. Наиме, прикупљањем грађе о овдашњим каструмима и кастелумима, приметили смо да су на тлу средњовековног Баната јасно биле раздвојена зоне са кастелумима и каструмима. Док је простор од реке Мориша до Брзаве (северни и средњи део данашњег Баната) изричито био покривен мрежом кастелума (забележено их је 36), зона од Брзаве до доњег тока Дунава била је доминантно премрежена каструмима (забележено их је 30), чинећи тако краљеву земљу.⁴⁹

Друга појава везана је за проблем кастелума, као најзначајнијег објекта одбрамбеног карактера у рукама појединих властелинских породица. Истражујући време и место њиховог настанка приметили смо да израз кастелум заправо обухвата веома широк спектар објеката, тј. да су многи од њих настајали презиђивањем старијих грађевина које су првобитно имале друга-

⁴⁵ T. Koppány, *Castellumok a későközépkori Magyarországon*, Castrum Bene 2/1990, Budapest, 1992, 77–93 (=T. Koppány, *Castellumok a későközépkori Magyarországon*); Исти, *A castellumtól a kastélyig*, Művészettörténeti Értesítő 23 (1974), 285–299 (=T. Koppány, *A castellumtól a kastélyig*)

⁴⁶ P. Engel, *Archontológia*, I, 383; Cs. Csorba, *Adattár*, 200, 205; L. Fenyvesi, *A temesközi-szőrénységi végvárvidék funkcióváltozásai (1365–1718)*, Végvárak és régiók a XVI–XVII. században, Eger, 1993, 238–246, (=L. Fenyvesi, *A temesközi-szőrénységi végvárvidék funkcióváltozásai*); Gy. Rázsó: *A magyar várak*, 30–33; G. Pálffy, *A török elleni védelmi rendszer*, 163–217.

⁴⁷ Repertoriul arheologica nacional, Cod Ran 9583.12; N. Stanojev: *Aracs-úti kalauz*, Újvidék, 2013, 7–8.

⁴⁸ T. Koppány, *Castellumok a későközépkori Magyarországon*, 77–93; T. Koppány, *A castellumtól a kastélyig*, 285–299; Zs. Kopeczny: *Castellumok és curiák a Temesközben*, Középkortörténeti Tanulmányok, 7, Szeged, 2012, 48–49, (=Zs. Kopeczny, *Castellumok és curiák a Temesközben*)

⁴⁹ Zs. Kopeczny, *Castellumok és curiák a Temesközben*, 48–49, (за Тамишкуну жупанију); S. Márki: *Arad*, I, 112–118, (за Арадску жупанију); S. Borovszky: *Csanád vármegye* II, 460, 489–490, 539–540. (за Чанадску жупанију); D. Csánki, I–II (за Торонталску, Ковинску и Крашовску жупанију)

чију намену. Истраживања су показала да су у великом броју случајева раније манастирске установе или цркве (напуштене до краја XV или почетка XVI века) биле заправо у посматраном времену президане у кастелуме. Примери за манастире: Визешмоноштор, Еперјеш, Булч, Арача, а вероватно и Галад (где се 1462. године наводи опустели Галадмоностра)⁵⁰ и за цркве: Јобађ и Охат (где су 1403. године тамошње цркве окружене фортификацијама, највероватније палисадом и ровом).⁵¹

Трећа појава се односи на преображај који су кастелуми доживели почетком XVI века, у време већ учесталих и за ово поднебље погубних турских упада, када многи објекти овог типа, напуштени од стране својих дотадашњих господара, појединих властелинских породица, прелазе у руке двојице претендента на краљевски престо Угарске – Јована Запоље и Фердинанда I. Примера има доста: кастелуми Оросламош, Галад, Хорогсег и др. напуштени од стране дотадашњих становника бивају поседнути одредима војске, пре свега лаке коњице. Тако ће, до средине XVI века готово нестати граница која је постојала између каструма и кастелума. Сви прелазе у руке централне власти, па их и аутори тадашњих докумената третирају као једну категорију утврђења, односно као каструме.⁵²

Незаобилазни и свакако битан део овог рада је и попис коришћених извора и литературе који је свакако и путоказ будућим истраживачима који желе наставити ова истраживања и допунити оне празнине које наша генерација истраживача није успела до краја да реши и истражи. Свакако се то односи на Прво раздобље, период од X до XIII века који се у недостатку довољне количине писаних извора мора истраживати више коришћењем резултата помоћних историјских наука – археологије, топономастике, хералдике и др. Тако би се решиле бројне недоумице, као што су време настанка појединих објеката, материјал градње, врсте фортификација и време напуштања објеката.

⁵⁰ Н. Станојев, *Арача – цркве, некропола, манастир*, 106–110; S. Borovszky, *Csanád vármegye, II*, 460; S. Márki, *Arad, I*, 112–113; Manastir, Repertoriul arheologic național – RAN COD 157745.01

⁵¹ ZSO, II/1, 2609 (303)

⁵² Á. Károlyi, *Frater György levelezése*, Tört. Társ. 1861. évf 64.I; J. Szentkláray, *A becskeréki vár*, 8; S. Márki, *Arad, I*, 112; K. Juhász–A. Lotz, *Szerzetesek a csanád egyházmegyében a középkorban*, *Tanulmányok Csongrád megye történelméből* 18, Szeged, 1991, 38 (=K. Juhász–A. Lotz, *Szerzetesek a csanád egyházmegyében*)

ГЕОГРАФСКИ ПРИКАЗ БАНАТА

Рељеф

Простор Баната чини југоисточни део Панонског басена, простор који је са свих страна омеђен природним баријерама, то јест рекама и планинама. Северну границу ове регије чини река Мориш, западну Тиса, јужну Дунав, док се на истоку ова регија простире до горњег тока Тамиша и долине реке Черне, односно до средњих Карпата.¹ У средњем веку посматрани простор био је издељен између шест засебних жупанија, и то Арадске, Чанадске, Тамишке, Крашовске, Торонталске и Ковинске, с нагласком да су прве две жупаније (Арад и Чанад) само својим јужним делом захватале простор Баната, док се њихов северни део простирао на подручје северно од Мориша.²

Посматрајући рељеф и геоморфолошке целине присутне на његовом простору, подручје Баната можемо поделити на две јасно раздвојене целине: на западни (равничарски) и источни (брдско-планински) предео.

У западном (равничарском) делу Баната од геоморфолошких целина заступљене су следеће: алувијалне равни река, депресије, лесне терасе, лесне заравни и банатски песак. Реч је о наслагама дилувијалног и алувијалног

¹ Назив Темешкез (Temesköz) који део мађарских историчара поистовећује са читавим данашњим простором Баната је заправо термин који се од XIV века користио за равничарски део Баната. S. Kókai, *A Bánát történeti földrajza, 1718–1918*, Nyiregyháza 2010, 13–16 (=S. Kókai, *A Bánát történeti földrajza*)

² Опширније о наведеној теми – Gy. Kristó, *Tájszemlélet és térszervezet*, 52–63; A. Zsoldos, *Szent István vármegyéi*, Államalapítás, társadalom, művelődés, Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 27, Budapest, 2001, 43–45 (=A. Zsoldos, *Szent István vármegyéi*); Gy. Kristó, *Közigazgatás Szent István korában*, Írások Szent Istvánról és koráról, Szeged, 2000, 151–157 (=Gy. Kristó, *Közigazgatás Szent István korában*); Gy. Kristó, *A vármegyék kialakulása Magyarországon*, 459–466; Gy. Kristó, *Az alföldi megyék kialakulása*, Fejezetek az Alföld középkori történetéből, Dél-Alföldi századok 20, Szeged, 2003, 95–109 (=Gy. Kristó, *Az alföldi megyék kialakulása*)

порекла, то јест наносима који су настали у ранијим геолошким епохама дејством јаким ветрова или воде (река).³

Најниже делове ове регије чине алувијалне равни река и депресије, земљишта која се простиру уз приобаље великих река (Тисе, Дунава, Тамиша итд.) и које су у прошлости без изузетка биле испуњене водама ових река, плитким водама које је овдашњи народ називао ритовима.⁴ Најширу алувијалну раван има Дунав и простире се с обе стране његовог корита, а састоји се из два дела: алувијалне терасе и инундационе равни. Алувијална тераса је терен који за 4 до 6 метара надвисује само корито реке и на којем су до данас изграђена бројна подунавска насеља.⁵ Најнижи терен око Дунава чини инундациона раван, која је у прошлости представљала плавно подручје ове реке, али је до данас она доста сужена због изграђених насипа. Њена ширина је веома варијабилна и креће се од 0,7 до 26 километара.⁶ За разлику од Дунава, његова лева притока, река Тиса у оквиру своје алувијалне равни нема алувијалне терасе (више делове),⁷ па су њени ритови на појединим местима били и знатно шири од подунавских. Услед померања њеног тока у правцу запада она је све више проширивала и своју алувијалну раван. На простору те напуштене алувијалне равни још је и данас сачувано много напуштених токова, мртваја.⁸ Надморска висина алувијалне равни Тисе код Сегедина износи 82 метара, а на ушћу Тисе у Дунав 76 метара (на етапи дугој 167 км висинска разлика од само 6 метара).⁹ Осим Дунава и Тисе, доста моћне инундационе појасеве имале су у прошлости и мање банатске реке попут Златице,

³ П. Вујевић, *Геолошко-географски приказ Војводине*, Војводина I, Од најстаријих времена до Велике сеобе, Нови Сад, 1939, 3–6 (=П. Вујевић: *Геолошко-географски приказ Војводине*); В. Bukurov, *Geomorfološki problemi Banata*, Novi Sad, 1984, 31–33 (=В. Bukurov, *Geomorfološki problemi*); Ђ. Tanasijević, *Reljef*, *Zemljišta Vojvodine*, Novi Sad, 1971, 21–30 (=Ђ. Tanasijević, *Reljef*); S. Kokai, *A Bánság történeti földrajza*, 18–23.

⁴ Б. Букуров, *Рељеф*, Војводина – знаменитости и лепоте, Нови Сад, 1968, 42 (=Б. Букуров, *Рељеф*); Ђ. Tanasijević, *Podzemne i površinske vode*, *Zemljišta Vojvodine*, Novi Sad, 1971. (=Ђ. Tanasijević, *Podzemne i površinske vode*); В. Blazovich, *A Dél-Alföld képe*, *Dixit et salvavi animam meam*, Szeged, 2007, 46–49 (=В. Blazovich, *A Dél-Alföld képe*)

⁵ На алувијалној тераси Дунава подигнута су бројна војвођанска насеља као што су: Нови Сад, Футог, Бегеч, Гложан, Бачка Паланка, Бачко Ново Село, Плавна, Бођан, Вајска, Купусина, Моноштор и на једном таквом острву насеље Лок. На одсеку Дунава од Београда до Банатске Паланке (део поред Баната) није забележено ниједно овакво насеље. Б. Букуров, *Рељеф*, 42.

⁶ П. Вујевић, *Геолошко-географски приказ Војводине*, 20–22; Б. Букуров, *Рељеф*, 42.

⁷ Једино се на простору западно од Зрењанина називу поједини фрагменти или остаци оваквих тераса, али генерално река Тиса нема изражене алувијалне терасе као што их има Дунав. Ђ. Tanasijević, *Reljef*, 30.

⁸ П. Вујевић, *Геолошко-географски приказ Војводине*, 23–24; S. Kókai, *Bánság történeti földrajza*, 23–31; В. Blazovich, *A Dél-Alföld képe*, 46–47.

⁹ Б. Букуров, *Синтеетичка разматрања геоморфолошких проблема на територији Војводине*, Нови Сад, 1982, 22–24 (=Б. Букуров, *Синтеетичка разматрања*)